

Організація виробництва та агробізнесу

УДК 339.923:061.1ЄС;631.22

В.І. Ткачук

к.е.н., доцент

Житомирський національний агроекологічний університет

КОНКУРЕНТНІ ПЕРЕВАГИ БАГАТОВИДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ ЄС

Розкрито економічний зміст процесу диверсифікації аграрного бізнесу в країнах членах ЄС. Наведено типологію напрямів диверсифікації діяльності та проаналізовано її конкурентні переваги для європейських сільськогосподарських товаровиробників. Проаналізовано взаємозалежність напрямку диверсифікації від розміру підприємства та його спеціалізації. Визначено регіональні особливості поширеності диверсифікованої діяльності серед фермерських господарств ЄС та проаналізовано її вплив на ефективність господарювання.

Постановка проблеми

Розвиток сільськогосподарського виробництва та зміна умов функціонування сільських територій призвели до поступового зниження ролі сільського господарства в забезпеченні доходів сільського населення. Це відбулося внаслідок зменшення кількості найманих працівників у сільському господарстві через запровадження новітніх техніки та технологій. У зазначених умовах диверсифікацію діяльності суб'єктів сільгоспвиробництва слід розглядати як об'єктивний процес, який дозволяє підвищувати їх економічну стійкість як за рахунок розширення напрямів господарювання в аграрній сфері, так і використання конкурентних переваг інших сфер економіки. В умовах посилення уваги до проблем розвитку сільських територій науковий інтерес становить прогресивний досвід диверсифікованої діяльності фермерів у країнах-членах Європейського Союзу, яка забезпечує позитивний вплив і на зростання індикаторів стану сільського соціо-еколого-економічного середовища. Зокрема, мова йде про використовувані теоретико-методологічні та практичні особливості цього процесу, які передбачають розмежування диверсифікованої та багатовидової діяльності.

Аналіз останніх досліджень та постановка завдання

Розвиток багатовидової діяльності в умовах фермерських господарств у країнах-членах ЄС досліджується багатьма європейськими економістами-аграрниками. Зокрема, відображення цієї проблеми знаходимо в наукових дослідженнях таких вчених, як Д. Бейтман, Х. Бергман, Ж. Брайден, С. Вілсон, Д. Вінтер, де Ф. Йонг, Ж. Кінсела, Х. Рентінг, К. Рей, П. Розенталь, К. Томсона,

Д. Шаксміт, С. Шорт та ін. Проте в умовах прийнятої в ЄС методології, що відокремлює багатовидову діяльність від диверсифікованої, існуючі результати досліджень розкривають зміст лише окремих аспектів цього процесу. Відповідно, вони не дозволяють адаптувати його позитивний досвід до умов функціонування суб'єктів сільськогосподарського виробництва в Україні, які, незважаючи на іншу природу трансформаційних процесів у сільському господарстві, мають аналогічну необхідність у диверсифікації джерел доходів. Зважаючи на сказане, метою даного дослідження є узагальнення особливостей процесу становлення та розвитку багатовидової діяльності фермерських господарств у країнах-членах ЄС та пошук можливостей адаптації позитивних уроків досвіду його розгортання до умов національної сільської економіки.

Об'єкт та методика дослідження

Об'єктом проведеного дослідження є процес диверсифікації діяльності та джерел доходів фермерських господарств країн-членів Європейського Союзу.

Методологічною основою дослідження є загальнофілософські та загальноекономічні принципи й методи системного підходу до вивчення диверсифікації діяльності сільськогосподарських товаровиробників, фундаментальні положення загальної економічної теорії та аграрної економіки, напрацювання провідних зарубіжних вчених з питань диверсифікації економічної діяльності, зокрема в сільськогосподарських підприємствах тощо.

Результати дослідження

Для позначення процесу урізноманітнення напрямів діяльності, а відтак і джерел доходів, у країнах-членах ЄС тривалий час як рівнозначні використовувалися терміни диверсифікація та багатовидова діяльність. Проте, починаючи з 2009 р., навіть система офіційної статистичної інформації стала відображенням розмежування цих двох понять, що є наслідком серйозної методологічної роботи європейських економістів-аграрників [1, с. 20–23]. Згідно з використовуваними в ЄС методологічними положеннями, багатовидовою вважається діяльність власників фермерського господарства, яка здійснюється за його межами з метою отримання відповідної винагороди [2, с. 15–16]. Наведене визначення кореспондується з трьома основними напрямками діяльності таких суб'єктів:

- 1) фермер працює на несільськогосподарському підприємстві;
- 2) фермер поєднує діяльність у власному фермерському господарстві з працею в іншому сільгоспідприємстві;

3) фермер здійснює іншу діяльність у межах свого господарства, яка не пов'язана з сільським господарством, та не використовує його продукти (народні промисли, сільський туризм* і т. д.).

Незважаючи на існування різних альтернативних видів такої діяльності, як правило, вона притаманна сімейним фермерським господарствам, що часто зумовлюється небажанням полишати зайнятість у господарстві через сімейні стосунки та мотивується зростанням його доходів [3, с. 110]. Зазвичай досягнення сказаного відбувається завдяки зростанню зайнятості жінок, які традиційно мають менший її рівень, порівняно з чоловіками. Разом з тим, слід відзначити існування множини факторів, які мотивують фермерів до багатовидової діяльності, що мають різне походження. Незважаючи на специфічність умов кожної з країн-членів ЄС, процес поширення багатовидової діяльності фермерів набув загальноєвропейського характеру – близько 36 % сімейних фермерських господарств мають додаткові джерела доходів, причому цей показник варіюється від 20 % у Бельгії до 75 % у Словенії [4]. Слід підкреслити, що більшого поширення він здобув саме в нових країнах-членах ЄС, в яких частка фермерів, що займаються багатовидовою діяльністю, становить 39,8 %, що, порівняно з країнам ЄС-15, на 8,8 % більше. Зокрема, у Бельгії таких фермерів 17,1 %, Греції – 23,4 %, Нідерландах – 23,8 %, Франції – 24,3 %, Італії – 28,8 %.

Певні відмінності в поширенні багатовидової діяльності європейських фермерів існують не лише з огляду на національні особливості, а й усередині країни на різних типах території. Європейський підхід до типологізації територій передбачає виділення таких їх типів, як:

– *переважно сільські території* – якщо більше ніж 50 % населення регіону проживає в сільських общинах (общини зі щільністю населення менше ніж 150 осіб на км²);

– *проміжні території* – 15–50 % населення регіону мешкає в сільських локальних територіальних одиницях;

– *переважно міські території* – за умови, коли менше 15 % жителів регіону проживають у сільських общинах [5].

Серед територій наведеної градації відносно вищий рівень поширеності багатовидової діяльності серед фермерів відзначається на проміжних та міських територіях – 37,4 % та 37,5 % відповідно, водночас на власне сільських територіях індикатор її розповсюдженості досягає значення 34,8 % [6, с. 6]. Поясненням цієї ситуації можна вважати кращі можливості до працевлаштування поза господарством та розвитку альтернативної діяльності в місцевості,

* Якщо при цьому не використовуються продукти сільськогосподарського виробництва, що здійснюється у господарстві.

прилеглий або наближений до міст чи промислових центрів, якими є проміжні та переважно міські території. Разом з тим, слід підкреслити, що, крім чинника територіального розміщення фермерського господарства, доведений вплив на його спроможність та мотивованість до багатовидової діяльності мають також такі чинники, як розмір господарства, вид сільськогосподарського виробництва, вікові та культурні характеристики фермера тощо.

Стосовно залежності поширення багатовидової діяльності від розміру фермерського господарства позиція більшості європейських економістів-аграріїв, зокрема Х. Бергмана, Т. Дакса, К. Томпсона, є спільною: така стратегія функціонування має конкурентні переваги для невеликих господарств [7]. Зазначене має також і статистичне підтвердження – на рівні ЄС-27 близько 44 % фермерів, економічний розмір господарств яких становить менше 1 ESU*, мають альтернативні види діяльності, що приносить дохід. При цьому з ростом розмірів господарств частка фермерів з багатовидовою діяльністю зменшується. Це пояснює низьку поширеність такої діяльності серед фермерів Бельгії, Франції та Нідерландів, де домінуючими є саме великі господарства. Крім того, 75 % економічного потенціалу сімейних фермерських господарств у країнах-членах ЄС зосереджено саме у великих господарствах, розмір яких перевищує 16 ESU. При цьому лише у 18 % з них фермери займаються додатковою діяльністю [2, с. 18]. Інакше кажучи, європейська практика функціонування фермерських господарств свідчить, що основна частина сільськогосподарської продукції виробляється у тих з них, діяльність власників яких не є багатовидовою (рис. 1).

Отже, дані рисунка 1 підтверджують більш високий рівень урізноманітненості діяльності власників дрібних господарств, порівняно з великими. Виходячи зі сказаного, можна стверджувати про припустимість позиції британських вчених Д. Шаксмита, Ж. Брайдена, П. Розенталя, С. Шорта та Д. Вінтера, які нехтують перевагами фермерів від цієї діяльності, аналітично доводячи перспективність фокусування на агробізнесі та його стратегічному розвитку, з точки зору комерційних перспектив діяльності господарства [8, с. 345]. Слід підкреслити, що ця позиція є характерною і для національної політики розвитку сільського господарства Великобританії, що за своєю суттю суперечить прийнятій у ЄС концепції САП, та політики сільського розвитку.

* ESU (*European size unit*) – європейська одиниця економічного вимірювання розміру господарств, яка виражає їх потенціал до створення валової доданої вартості (1 ESU = 1200 €).

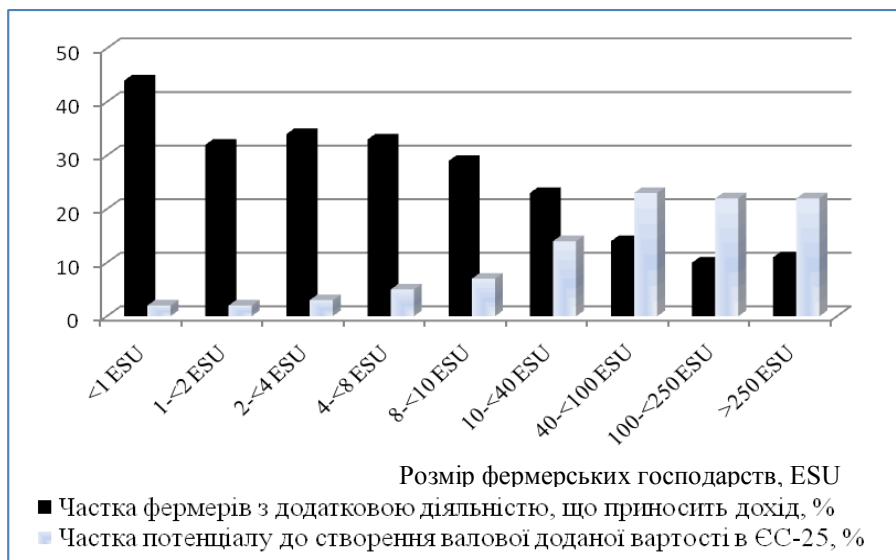

Рис. 1. Частка фермерів, які здійснюють багатовидову діяльність у різних за економічними розмірами господарствах в ЄС-27, %

Джерело: побудовано за даними [4].

Незважаючи на проілюстровану взаємозалежність розміру фермерського господарства та здійснюваної ним діяльності, існують ще два критичних чинники, які впливають на рішення фермера щодо урізноманітнення власної діяльності: це економічні можливості для її ведення та резерв часу поза працюю у власному господарстві. Питання достатності часу також значною мірою визначається розміром господарства. Так, за даними генерального директорату з сільського господарства та сільського розвитку Європейської комісії, лише 15,2 % фермерів витрачають 100 % свого часу на сільськогосподарське виробництво [6, с. 9]. Разом з тим, ця частка зростає зі збільшенням розміру господарства – 76 % фермерів у країнах ЄС-15 та 62 % у нових країнах-членах, площа угідь яких перевищує 100 га, не мають можливості виділити час для здійснення іншої діяльності, що приносить дохід. На протипагу цьому в господарствах з угіддями до 10 га, більше половини фермерів відпрацьовують менше 50 % повночасового еквівалента* в сільському господарстві (рис. 2). Тому вони мають можливість поєднувати фермерську діяльність з іншими її видами для збільшення власних доходів.

* Повночасовий еквівалент – це норма часу, яку працівник повинен відпрацювати протягом року на умовах повної зайнятості. В ЄС для сільського господарства він становить 1800 люд.-год./рік.

Рис. 2. Розподіл фермерів за часом, відпрацьованим у сільському господарстві, та розміром угідь у країнах ЄС-27, %

Джерело: побудовано за даними [4].

Залежно від пропорцій розподілу часу фермера на сільськогосподарську та інші види діяльності, її можна трактувати відповідно як «основну» та «допоміжну». Згідно з такими поділом, 31,6 % фермерів у ЄС визначають як основну діяльність альтернативну фермерській (рис. 3).

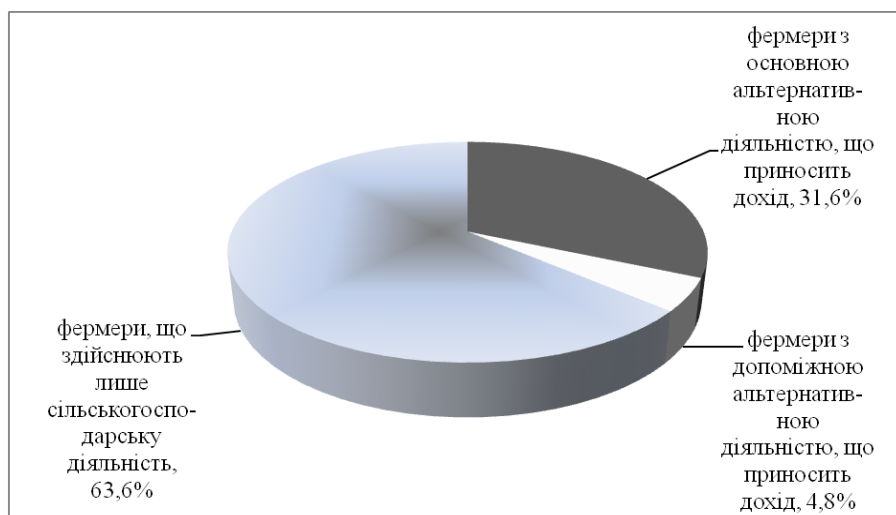

Рис. 3. Розподіл фермерів за ставленням до альтернативної діяльності, що приносить дохід, у країнах ЄС-27, %

Джерело: побудовано за даними [6, с. 10].

Для розвитку багатовидової діяльності фермерських господарств фактор часу залежить від обраного виду сільськогосподарського виробництва, оскільки окремі його види є більш працеінтенсивними від інших. Крім того, визначальною у цій проблемі є також сезонність виробництва, за умов якої регулярно залишається тривалий період для ведення іншої діяльності. Тож, з цієї точки зору, зрозумілою є майже вдвічі менша від середнього рівня представленість у багатовидовій діяльності господарств, що спеціалізуються на тваринництві або садівництві (15,2 % та 16,9 % відповідно), в той час як її максимальний рівень демонструють господарства-виробники зернових культур (рис. 4).

Це пояснює, чому в межах однієї країни окремі регіони демонструють нижчі або вищі показники розповсюдженості багатовидової діяльності, що, зокрема, доводиться в аналітичних дослідженнях на прикладі Шотландії та Австрії [7]. Разом з тим, вченими розглядається не лише диференціація можливостей здійснення багатовидової діяльності на окремих територіях, а й її доцільність, що залежить від умов, які визначають спеціалізацію регіонів на окремих видах сільськогосподарського виробництва (клімат, природні ландшафти, якість ґрунтів, попит на продукцію тощо).

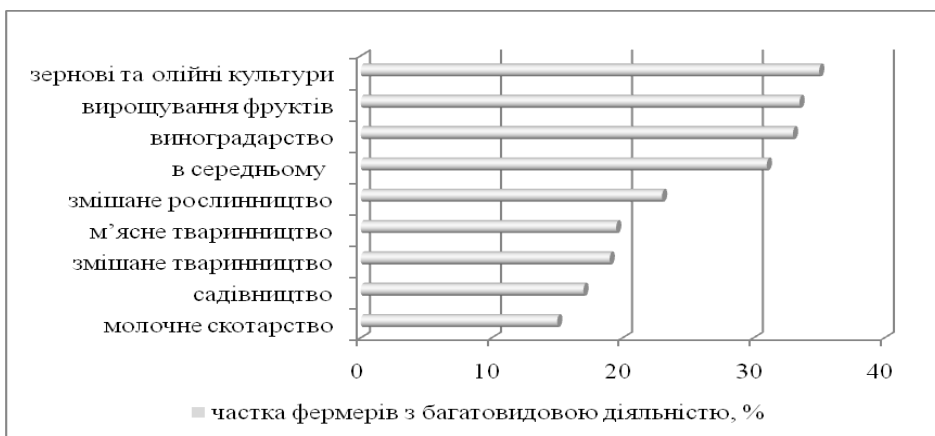

Рис. 4. Частка фермерів, що здійснюють багатовидову діяльність, залежно від спеціалізації господарства в країнах ЄС-27, %

Джерело: побудовано за даними [6, с. 11].

Наприклад, у Франції еволюція САП забезпечила різні регіональні наслідки, зокрема, нині залежно від розвитку сільського господарства виділяють три типи регіонів:

- перший тип – господарства мають можливості для здійснення процесу модернізації;
- другий тип – діяльність ферм знаходиться під загрозою, незважаючи на рівень їх модернізації;

- третій тип – модернізація господарств є неможливою.

Ці три типи регіонів представлені у Франції провінціями Пікардія, Лангедок і Савойя відповідно [9, с. 415–418]. У кожному регіоні розвиваються окремі форми багатовидової діяльності фермерів, на яку також впливає розвиток сільського господарства. Так, у Пікардії поширена бізнес-діяльність, яка стосується обігу ресурсів для сільськогосподарського виробництва. Діяльність фермерів Лангедока поза сільськогосподарським виробництвом пов'язується з використанням несільськогосподарських ресурсів для його модернізації. У провінції Савойя багатовидова діяльність, яка стосується як сільськогосподарської, так і несільськогосподарської сфер, сприяє виживанню фермерських господарств. Хоча напрями здійснення багатовидової діяльності в цих регіонах суттєво різняться, їх існування доводить на практиці правильність позицій політики сільського розвитку ЄС щодо усвідомлення неспроможності сільського господарства забезпечувати повноцінний розвиток сільських територій та використання їхнього потенціалу і сприяння посиленню позицій інших видів економічної діяльності на селі.

Поряд з тим, як в окремих країнах-членах ЄС багатовидова діяльність розглядається як нова тенденція у функціонуванні сільськогосподарських товаровиробників, для інших – вона має тривалу історію. Зокрема, мова йде про Ірландію, Німеччину, територію французьких Альп [2, с. 22]. Приклад ірландських фермерів демонструє виняткову роль багатовидової діяльності як інструменту забезпечення життєздатності як їх господарств, так і території в цілому. Проте Ж. Кінсела, С. Вілсон, де Ф. Йонг та Х. Рентінг доводять, що в зазначених умовах багатовидова діяльність в Ірландії не становить нового феномену в розвитку фермерських господарств, а також не є результатом економічної необхідності, хоча підтверджують соціально-економічну та екологічну вагомість такої діяльності [10, с. 486]. Позиція згаданих вчених щодо зростаючої важливості багатовидової діяльності фермерських господарств більше базується на її розумінні як ключової стратегії у забезпеченні конкурентних переваг сільських територій як місця проживання та ведення економічної діяльності, ніж індикатора відмови фермерів від традиційного для них сільськогосподарського виробництва. Поряд з цим, у висновках інших дослідників природа поширення багатовидової діяльності на сільських територіях ЄС полягає саме у зниженні ролі сільського господарства у спектрі можливих джерел доходів фермерів [11].

Разом з тим, дослідження природи поширення та розвитку багатовидової діяльності фермерських господарств у країнах-членах ЄС не можна обмежити лише вже згаданими факторами. Так, наприклад, в Італії або Греції, де домінуючими є невеликі за розмірами господарства, для яких молочне скотарство не є основним напрямом у спеціалізації, всупереч розглянутим вище тенденціям, багатовидова діяльність значного розвитку не здобула. Тож для

повноцінного аналізу передумов її активізації необхідно враховувати також фактор людського капіталу конкретного фермера, зокрема такі його характеристики, як вік та освіта. В Італії та Греції за наявності всіх інших сприятливих умов серйозною перешкодою для поширення багатовидової діяльності є вік – більше половини фермерів у цих країнах за віком входять до групи осіб, старших 65 років [6, с. 12]. Аналогічна ситуація стримує розвиток багатовидової діяльності й у країнах ЄС-15, в яких більшість невеликих фермерських господарств перебуває у власності літніх людей, які не мають можливостей (конкуренція на ринку праці, фізичні умови) або бажання для розширення своєї економічної діяльності, оскільки фермерство часто сприймається ними як хобі. Крім того, у такому віці фермери входять до систем соціального забезпечення (зокрема пенсійного), фінансові результати від участі в яких формують основну частину їхні доходів та знижують інтерес до додаткової зайнятості. Відповідно, на рівні країн ЄС-27 частка фермерів, які здійснюють багатовидову діяльність, різко зменшується у віковій групі понад 55 років (рис. 5).

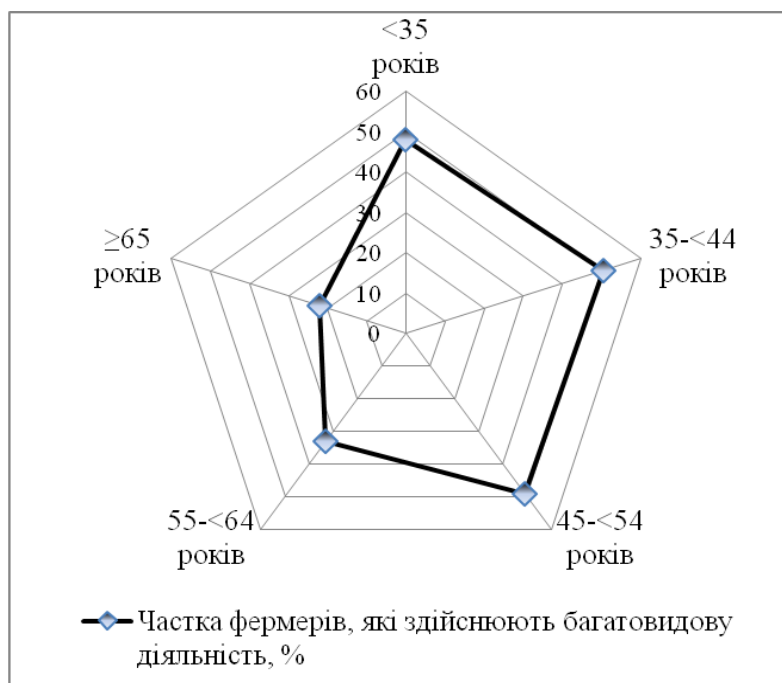

Рис. 5. Частка фермерів, що здійснюють багатовидову діяльність, у різних вікових групах у ЄС-27, %

Джерело: побудовано за даними [6, с. 12].

За необхідності доповнення доходів фермерського господарства від сільськогосподарської діяльності багатовидовою діяльністю можуть займатися

не лише фермери, а й інші члени господарства. Згідно зі статистичною інформацією, нині лише близько 35 % членів родин фермерів також працюють у господарстві. Зазначене стало результатом значного зростання кількості зайнятих як у фермерському господарстві, так і поза ним, яке відбувалося, починаючи з 1995 р. Через існування різних чинників (високий рівень освіти, її несільськогосподарський характер тощо) тенденція до незалучення інших членів родин фермерів стає все відчутнішою, зокрема, завдяки переважанню доходів від зайнятості в інших секторах економіки, порівняно з сільським господарством. У будь-якому випадку присутність у фермерів та членів їхньої сім'ї (незалежно від роботи останніх у господарстві) додаткових видів діяльності, що приносить дохід, досягає нині на рівні країн ЄС-27 44 %. Слід підкреслити, що зростання цієї частки є стабільним для сільської економіки явищем – так, лише серед країн ЄС-15 за період 1995–2005 рр. вона зросла з 32 % до 40 % [6, с. 13].

Зазначений розвиток багатовидової діяльності фермерів та інших членів їхніх сімей веде до диверсифікації джерел доходів європейських фермерських господарств та сприяє змінам у всьому сільському суспільстві, зокрема за рахунок активізації позицій жінок на ринку праці. Крім того, такі зміни свідчать про заміну традиційних фермерських господарств «соціалізованими» господарськими структурами, які побудовані на гендерному поділі соціальних ролей його власників та їх взаємовідносин [12, с. 345], а також комерціалізованому баченні перспектив його розвитку.

Незважаючи на існування множини інших мотивів, що спонукають фермерів до багатовидової діяльності, домінуючим все ж залишається збільшення доходів. Так, фермери Франції, які від несільськогосподарської діяльності отримували у 1995 р. лише 25 % свого доходу, сьогодні заробляють у такий спосіб близько 38 %. При цьому, за даними Організації економічної співпраці та розвитку*, сума доходів від такої діяльності за розміром у середньому становить 66 % від доходу, який фермери отримують у сільському господарстві. Аналогічні тенденції є характерними і для інших країн-членів ЄС-27, що свідчить про зростаючі позиції багатовидової діяльності серед європейських фермерських господарств.

Висновки

Проведений аналіз передумов та особливостей розвитку багатовидової діяльності в країнах ЄС доводить, що дана стратегія, яка в сучасних умовах позиціонується переважно як така, що є адекватною умовам та можливостям невеликих фермерських господарств, на практиці довела можливість її застосування в господарствах різних економічних розмірів. Особлива увага до такої діяльності в країнах Єврозони пояснюється, *по-перше*, домінуванням невеликих господарств у загальній їх структурі, що свідчить про перспективи її подальшого розгортання у майбутньому, та, *по-друге*, важливістю багатовидової

* За даними сайту Організації економічної співпраці та розвитку www.stats.oecd.org.

діяльності як інструменту урізноманітнення джерел доходів фермерів, який має важливе значення як для формування їхнього добробуту, так і для активізації економічного розвитку та забезпечення соціальної стабільності сільських територій. Відтак багатовидова діяльність фермерів дозволяє вирішувати ключові проблеми сільського розвитку в ЄС, які виникають в умовах загальноновизнаного зниження ролі сільського господарства як ключового чинника життєзабезпечення сільської економіки.

Зважаючи на важливість формування необхідних умов для розвитку сільських територій в Україні, одним з чинників якого є сільське господарство, розглянутий досвід європейських фермерів щодо примноження своїх доходів за рахунок багатовидової діяльності повинен стати корисним у процесі вдосконалення національних моделей сільського розвитку та аграрної політики, які б базувалися на умовах диверсифікації сільської економіки. Останнє, зважаючи на тривалість процесу урізноманітнення діяльності фермерських господарств в ЄС, а отже, і змін щодо його наслідків та перспектив, а також поступове розгортання цього процесу і в Україні, визначає перспективи подальших досліджень у започаткованому напрямі.

Література

1. Farm Commercialization and Income Diversification on the Road to EU Accession. Proceedings of FAO Workshop / Edited by S. Tanic and T. Lonc. – FAO, 2004. – 208 p.
2. Rural Development in the European Union: Statistical and Economic Information / Report 2008. – European Commission, December 2008. – 378 p.
3. *Jerwell A.* Changing Patterns of Family Farming and Pluriactivity // *Sociologia Ruralis*. – Volume 39. – № 1. – 1999. – P. 110–116.
4. European Union Farm Structure Survey 2005. <http://www.dardni.gov.uk/index/dard-statistics/statistical-reports/pubs-dard-statistics-european-structure-survey.htm>.
5. *L.Dijkstra, V. Ruizz.* Refinement of the OECD Regional Typology: Economic Performance of Remote rural Regions. www.oecd.org/dataoecd/41/56/45511797.pdf.
6. Other Gainful Activities: Pluriactivity and Farm Diversification in EU-27. // European Commission, Directorate-General for Agriculture and Rural Development. – Jun, 2008. // www.ec.europa.eu/agriculture/analysis/markets/-gainful/text_en.pdf.
7. *Bergmann H., Dax Th., Hovorka G., Thomson K.* Multifunctionality and pluriactivity across Europe – a comparison between Scotland and Austria // OGA Tagungsband, 2006. – P. 1. // www.oega.boku.ac.at/Tagung/2006-/06_Bergmann.pdf.

8. *Shuksmith D., Bryden J., Rosenthal P., Short C., Winter D.* Pluriactivity, farm structures and rural change // *Journal of agriculture economics.* – Volume 40. – № 3. – 2008. – P. 345–360.
9. *Campagne P., Carrere G., Valceschini E.* Three agricultural regions of France: Three types of Pluriactivity // *Journal of Rural Studies.* – Volume 6. – № 4. – 1990. – P. 415–422.
10. *Kinsella J., Wilson S., de Jong F., Renting H.* Pluriactivity as a Livelihood Strategy in Irish Farm Households and Its Role in Rural Development // *Sociologia Ruralis.* – Volume 40. – № 4. – 2002. – P. 481–496.
11. *Bateman D., Ray C.* Farm pluriactivity and rural policy: some evidence from Wales // *Journal of rural studies.* – Volume 10. – № 1. – 1994. – P. 1–13.
12. *Gasson R., Winter M.* Gender relations and farm household pluriactivity // *Journal of Rural studies.* – Volume 8. – № 4. – 1992. – P. 387–397.